

JAK DŮLEŽITÉ JE TO, CO SI PAMATUJEME? (esej)

Jiří Plocek

Shodou okolností se mi sešlo téma letošního náměšťského kolokvia s mou víceméně hlavní činností posledních dvou let – zabývám se zpracováváním vzpomínek různých osobností. Nejdříve to byla životopisná kniha významného českého jazzového muzikanta, saxofonisty Jana Konopáska a paralelně s ní nyní uzavírám publikaci s životními příběhy několika kuřimských pamětníků lidských osudů a ozvěny historických období a událostí v životě jednotlivce. Věk kuřimských pamětníků se pohybuje od 83 do 96 let. V jejich paměti se zrcadlí historie malého městyse, z něhož se v průběhu necelého půlstoletí radikálními zásahy stalo město, jež má díky přílivu nových obyvatel částečně zpřetrhané kořeny a tradice a jemuž se změnil i genius loci. Město, v jehož historii hraje neobyčejně významnou roli druhá světová válka s dramatickým vyústěním, kdy se většina obyvatel před nálety a z obav před frontou ukryla do štol vydlabaných ve skalnatém kopci a o této traumatizující zkušenosti se po léta moc nemluvalo. Dnes představuje vyprávění o dramatickém konci války jedno z pojítek mezi starou a mladou generací. Dalším dějinným mezníkem byl nástup záhy následující totalitně-socialistické epochy.

Při rozhovorech a jejich prepisech, při ověřování sdělovaného, člověk stále přemýšlí, co vlastně zůstává v naší paměti? Je to nějak důležité, nebo víceméně náhodné? Je to dostatečně cenné v porovnání s takzvanou objektivní historiografií, nebo je paměť jednotlivce svět sám pro sebe, s omezenou výpovědní hodnotou, a navíc deformován vlastními traumatizujícími životními zkušenostmi či omezeným horizontem pohledu na okolní svět?

Práce na vzpomínkách jiných kříží se mi i s mou vlastní tendencí vzpomínat. Můj život se navíc kříží i s životy jiných, jež paměť na jedné straně posiluje, na straně druhé je svými nečekanými intervencemi překvapuje. Ne vždy mile. Jakoby paměť nebyla

jen nějakým kontejnerem na vzpomínky, ale autonomní bytostí, která s námi, lépe řečeno s naším vědomým já, hraje hru, která má jistě nějaký smysl, ale my mu ne vždy rozumíme.

Paměť jako svěhlová bytost

Existují lidé, kteří mají nelehký úděl. Složitě dětství mezi zneprátenými rodiči. Domácí násilí. Útěk nebo vyhazov z domu, protloukání se životem s touhou mít normální rodinu. Opakované krize a ztroskotané vztahy. Není třeba teď rozvádět další skutečnosti. Ze zkušenosti vím, že se také dějí následující věci: Takový člověk se třeba s postupujícím věkem dostane do klidnější situace, děti odrostly, traumatizující vztahy se rozpadly a zanořily se do minulosti, zdálo by se, že se bouře přehnaly a že se konečně zakládá na lepší zítřek bez každodenní rozrušující a bolestné zkušenosti. A najednou se začínají vracet nečekaně vzpomínky, bolavé, nutkavé, zneklidňující. Proč se tak děje? Kdo je vyvolává? Člověk sám o své vůli vůbec ne. Někdo chce, aby se něco ještě řešilo, reflektovalo, opustilo, odpustilo – ale kdo a proč? Toto je osobní rovina paměti, ale děje se to i se vzpomínkami, jež se týkají vnějších dějů a událostí, jichž jsme nezřídka spoluaktéry.

Při vzpomínání se staršími pamětníky – osmdesát let a více – se nám stávalo, že buď si nebyli jisti, kdy se určitá událost stala, anebo ji řadili chronologicky nesprávně. Ukázalo se také, že to pro ně v podstatě nebylo důležité, a pokud jsme se snažili dohledat přesné umístění v čase, tak jen proto, aby – slovy vzpomínajícího – „někdo neřekl, že si vymýšlím“. Vnitřně ale pro ně časové zařazení nebylo důležité, to jsem vnímal, podstatná byla ona událost, která měla určitý – nezřídka i pro jejich život či pohled na svět zásadní – smysl. Symbolický smysl, který ukotvoval jejich jednání či život a nabídl člověku také klíč k vysvětlení, proč se další život odvíjel tak či onak. Proč časové hledisko, na němž tak bazírujeme v historiografii, ztrácí u jednotlivce na důležitosti? To je další důležitá otázka, která se – na rozdíl od suché chronologie – týká životní dynamiky a motivů.

Písňe v paměti místa a jednotlivce

Setkal jsem se i se svěbytnou pamětí písňovou. V Kuřimi – jevílo se mi aspoň podle vyprávění pamětníků – vymizela víceméně původní lokální či regionální lidová písňová tradice. Podobně jako místní lidové kroje. Ve sbírce Františka Sušila *Moravské národní písňe* (1853–1859), jejíž základ pochází zhruba ze zápisů z první poloviny 19. století, nalezneme čtyři záznamy, které pocházejí z Kuřimi. Jeden z nich se týká dětské hry. Předpokládám ale, že se v Kuřimi zpívalo a že repertoár byl podobný jako v jiných místech Podhorácka, odkud máme poměrně dost lidových písni zachovaných v dalších sbírkách. Ale zkrátka z paměti lidí tyto písňe zmizely. Stalo se tak asi během druhé poloviny 19. století a prvních desetiletí století minulého. Přetržka první světovou válkou a následné euforické dění po ní zřejmě dokonaly tento proces. Na hasičských, sokolských či komunistických hodech začaly převládat slovácké – často přímo kyjovské – kroje z půjčovny. Nevím, co se ve 20. letech hrálo na zábavách či na svatbách za repertoár, ale víme, že v Kuřimi fungovala kvalitní dechová hudba v několika proměnlivých formacích a už od 30. let se objevil i první „jazzový“ orchestr. Jisto současně je, že moji nejstarší pamětníci (narození ve 20. letech 20. století) si na místní lidové písňe nevzpomněli a v paměti jim uvízly písňe úplně jiné – dobové populáry (šlágry) a především písňe trampské.

Jedna paní, ročník 1929, vzpomínala, jak se za války a po válce scházeli – skupina mladých. Její milovaný bratr, o šest let starší, vůdčí osobnost výletů a společných posezení v přírodě, hrál na kytaru a oni s ním zpívali. Jako zdroj písni využíval malé tištěné zpěvníčky. Od vzniku Československé republiky vycházelo obrovské množství písni tiskem, buď jako jednotlivé letáčky, nebo jako zpěvníčky. V té době to bylo hlavní a nejrozšířenější záznamové médium pro písňový repertoár. Moje pamětnice mi ukázala stoh lístků, na něž si na stroji – bez not – přepsala od bratra ony písničky, aby je předala dětem. Její bratr, stejně jako její muž, který se též později stal součástí těchto kamarádkých společenství, zemřeli už před více než čtyřiceti lety. Ona ztratila

příležitost onen repertoár uplatnit, ale přitom ty písničky má stále v paměti. Bez rozpaků zazpívá leckterou z nich.

Ukázal jsem tento repertoár jiné pamětnici, o pět let starší (ročník 1924), která mi vykládala, jak za nacistického protektorátu chodívali s přáteli do přírody na výlety a zpívali. Její budoucí manžel v té společnosti hrával na banjo, měli tam ještě i kytaru. Byla to jiná skupina než ta od první pamětnice. Když jsem se jí ptal na písňové žánry, které zpívali, jmenovala mi lidové, sokolské a trampské – ty především. Pak jsem jí ukázal štos textů od druhé pamětnice (nejsou spolu v žádném užším kontaktu), ona se rozzářila a řekla: „Ty znám všechny.“ A začala mi jednu po druhé přezpívat. Připomínám, že jde o čistě textové záznamy, bez melodie. Tato paní ty písně nezpívala už několik desetiletí, také pozbyla příležitost. Proč si s takovou jistotou vybavovala ty písně z mládí? Písně jako například *Loučím se s vámi, kamarádi* autora Karla Vacka:

*Mezi vámi, kamarádi, chtěl bych trávit věčný čas,
zapomínám na ty chvíle, kdy mi stříbrem zbělí vlas.
Potom vám zazpívám svoji píseň poslední,
kterou mám pro naše rozloučení.*

Refrén:

*Loučím se s vámi, moje věrní kamarádi,
loučím se s vámi na shledanou.
Odcházím v dál, kde mizí krásy mého mládí,
které tu s námi nezůstanou.
Cesta je dlouhá, je plna stínů,
mráz v duši padá, vzpomínek pár neuvadá.
Čas prchavý už nemá žádné slitování,
konec je lásky, milování.*

Jak asi působily tyto písně na mladé lidi, kolem nichž válka utahovala šrouby, nacisté přitvrzovali režim, stále mladší ročníky byly totálně nasazovány, vládla cenzura, strach z udávání,

za stanného práva na rozích visely červené plakáty se jmény popravených a výhrůžným dovětkem o tom, co občana čeká, když...? Jak na ně působily v době, kdy se v domácnostech načerno – pod pohrůžkou trestu smrti – poslouchal zahraniční rozhlas a na mapách lidé s nadějí či zklamáním posouvali šipky podle postupu fronty?

To, že si pamatujeme něco, co je spojeno s hlubokým citovým prožitkem, je známé asi všem, ne jenom odborníkům. Koneckonců je to i podstata vzdělávacího směru zvaného zážitková pedagogika. Je to obecný princip. Suché memorování v nás trvalejší stopy většinou nezanechává, výjimkou jsou lidé s nadprůměrně uzpůsobenou paměťovou schopností – například díky schopnosti vizualizace.

Omezený záběr teorií kolektivní a kulturní paměti

Když jsem se probíral literaturou o teoriích kolektivní paměti, cítil jsem, že mi tam něco chybí. Německý egyptolog a religionista Jan Assmann v práci *Paměť a kultura*¹ rozlišuje čtyři druhy lidské paměti, z nichž tu, která uchovává smysl věcí a událostí nazývá paměť kulturní. Mimo ni rozlišuje ještě paměť mimetickou, která nápodobou uchovává vzorce jednání, dále paměť věcí – jak jsou krásné, účelné, a nakonec paměť komunikační, která si skrze komunikaci s ostatními, skrze jazyk, uchovává vědění (Assmann 2001: 23). Badatel dále uvádí ještě důležitou okolnost, kterou objasnil již dříve sociolog Maurice Halbwachs (1877–1945) a kterou lze shrnout formulací, že individuální paměť jako taková nemůže existovat sama o sobě, ale je výsledkem interakce s dalšími jedinci. Má smysl až jakou součást kolektivní paměti a její obsah v člověku narůstá teprve v procesu socializace, tedy komunikace člověka v rámci určité skupiny lidí, v určitém

1. V originálu vyšlo poprvé v roce 1992 jako *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Verlag C. H. Beck.

„sociálním“ rámci. Jedinec žijící osaměle by dle této teorie neměl tuto paměť (Assmann 2001: 36).

V prostoru kolektivní paměti se též zakládá na další důležité aspekty lidského bytí, například na osobní či národní identitu. Jsme tím, co akceptujeme jako **své** z kolektivní paměti v dialogu s okolím. Zdálo by se, že máme takto základní obraz fenoménu lidské paměti hotov a můžeme začít analyzovat jednotlivá fakta, jednotlivé prvky obsažené v lidské paměti do příslušných kategorií. Co mi v tomto obraze chybí, je něco, co by nám pomohlo uchopit relevanci, důležitost jednotlivých paměťových obsahů, protože zde je klíč k hlubšímu pochopení cesty člověka životem i k pochopení podstaty jeho samotného jako jedinečné bytosti. Jsem to, co si pamatuji. Tak by mohla znít jedna z definic člověka. Ale, co si vlastně pamatuji? Jen to, co si vědomě vybavím?

Zde narážíme na jednu důležitou okolnost, která je u Assmanna explicitně přiznána, že pojem kolektivní paměti – ať už uvědomované či neuvědomované – nemá nic do činění s koncepcí kolektivního nevědomí psychologa Carla Gustava Junga, jež – jak uvádí Assmann (2001: 46) – vychází z biologické podstaty člověka a dědí se. Takže Assmann uvažuje o obsazích paměti čistě jako o artefaktech prostoru kultury. Z toho potom plyne – dodávám já – i snazší možnost zaměnitelnosti či nových interpretací, protože se nebere v úvahu zakotvení v biologické matici. Je to dnes dosti rozšířený obecný náhled na realitu užívaný intelektuály a politiky ve veřejném konání – je spojen s přesvědčením, že prostou záměrnou změnou významů u symbolů můžeme konstruovat novou realitu dle našich představ. Je to ošidné přesvědčení, které mívá za následek odmítavou reakci lidí, pro něž jsou takové symboly stále vnitřně živé.

Vyvstalo mi v této souvislosti přirovnání: Toto pojetí paměti je podobno obrazu květinového záhonu s pestrou směsí květin, jimž ale chybí kořeny. Jenže mnoho důležitých vzpomínek, a vlastně každý symbol, který se udrží jako „živoucí“ v paměti (tj. vzbuzuje emoční rezonanci), je spojen s biologickou maticí (fyzickým tělem), v níž je zachycen, byť třeba jen téměř vláskem. Existence

toho spojujícího kořínku a jeho síly se projevuje prožívaným pocitem a jeho intenzitou. To, že někdo má u jednoho symbolu či události nějaký pocit, a jiný ne, je další otázkou. Ale obecně lze říct, že vědomí propojení, zážitek pocitu, nás vrací zpět k pozoruhodným skutečnostem, které se vyjevují, sledujeme-li, co a proč si pamatujeme. Můžeme tak nazírat smysl reality, o němž jsme předtím neuvažovali. Dalším rozměrem hodným analýzy jsou spontánně se vybavující vzpomínky z nevědomí, jež se tam dostaly zážitkem, traumatem či bezděčně, aniž jsme si to uvědomili. Proč vůbec jsou některé vzpomínky silnější, naléhavější, pocitově barevnější, nutkavé? Protož jsou nositeli nějakého poselství, něčeho, co se má například řešit, kompenzovat, projasnit. Nikdy nejsou bez významu, byť se nám to – při vědomí zdánlivě neuspořádanosti paměťových procesů – může jevit jako paradoxní tvrzení.

Psychologické aspekty paměti

Známý americký psychoterapeut Peter Levine ve své práci *Paměť a trauma*² napsal, že mnoho psychologů stejně jako představitelů dalších humanitních oborů zužuje pojetí paměti na paměť vědomou (explicitní) a navíc ještě jen deklarativní (Levine 2017: 15–17). Ta obsahuje skutečnosti, které si můžeme vědomě vybavit a konkretizovat bez pocitování emoční příměsi. Ona je samozřejmě základem vzdělávacího procesu a další nutných procesů učení, ale je to jen úzká výseč paměti, která rozhoduje o našich životech, o způsobu jak se chováme, jak reagujeme, a tím ale i skrze propojení s ostatními o chování vyšších lidských společenství. Z Levinova výkladu vyplývá, že celá paměť představuje širší spektrum fenoménů – od explicitní deklarativní paměti na jedné straně přes paměť epizodickou, která se týká citově zabarvených situačních vzpomínek, dále přes

2. V originálu vyšlo poprvé v roce 2015 jako *Brain and Body in a Search for the Living Past: A Practical Guide for Understanding and Working with Traumatic Memory*. Berkeley: North Atlantic Books.

implicitní paměť emoční (vyvolávání pocitů) až po implicitní paměť procedurální, která spouští sebezáchovné funkce a rutiny (například útek v určité situaci).

Jistě, dostáváme se tu na více psychologicky zabarvené pole, ale myslím, že přinejmenším v oblasti epizodické paměti má smysl se pokoušet nějakým způsobem propojit suché antropologicko-sociologické kategorizační hledisko s náhledem na životní smysl a psychickou dynamiku.

Moje pamětnice si pamatovaly ony písně, protože pro ně něco symbolizovaly v nejširším slova smyslu (nejen nesly význam, ale též působily na prožívání): Ve chvíli, kde je v kolektivu zpívaly, přinášely jim svým textově-melodickým sdělením formulaci určitých niterných pocitů a současně i sebeléčivou kompenzaci psychického stavu. Zde by se dala detailněji rozvinout obsahová analýza textů písní, ale to už bychom vykročili ze zamýšleného rámce. Důležité je v této chvíli to, že se tyto písně udržely v paměti, což svědčí s absolutní platností o jejich smysluplnosti v daném dobovém a životním kontextu. Hloubka prožitků s nimi spojená podpořila jejich zápis do paměťové matrice, který je trvalý a stále k dispozici – pamětnice si písně vybavují relativně lehce i po několika desetiletích. Pro tuto chvíli zatím vynechám rozbor nevědomého působení paměti, který jsem naznačil na případu spontánně a nečekaně se vynořujících vzpomínek. Jednou se k tomuto tématu vrátím, protože bude dalším kaménkem do mozaiky mého většího budoucího pojednání nazvaného *Píseň duše*.

Literatura:

ASSMANN, Jan 2001: *Kultura a paměť*. Přeložil Martin Pokorný. Prah: Prostor.
LEVINE, Peter 2017: *Trauma a paměť*. Přeložil Kamil Pinta. Praha: Maitrea.

On the Importance of What We Have Remembered (essay)

Why do some things stay in our memory, while others disappear? Why do we recollect some things unintentionally, and why can we not recall things which are supposedly important for us? This essay comments on an example of 90-year- old ladies who were able to recollect with dead certainty and spontaneously the songs of their youth, despite the fact that they had not sung them for more than fifty years. Observing this, one may ask: What is the relevance of individual contents of individual memory, itself a part of collective cultural memory? The essay develops into reflections on the ideas of the religionist Jan Assman and his cultural and anthropological views, and in the psychological dimension the work of the psychotherapist Peter Levine.

Key words: Memory; culture; cultural memory; songs; symbols; emotional relevance.